

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

1912 — 1914

VII

ՆԱԽԱԳԾԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Դրեթէ քառորդ դար է անցեր 1912—1914/ի այս դէպքերուն վրայէն եւ ուրեմն այլեւս կարելի է արդէն պատմական դարձած իրողութիւնները ճշգրիտ դիւրօլը պատկերացնել, իրողութիւններ, որոնք նոյն իսկ ա'յն ժամանակէս լայն շրջաններուն ծանօթ չէին :

Յօդածիս առաջին բաժնին մէջ պարզած էի արդէն Իթթիհատ-Դաշնակցութեան համագործակցութեան էութիւնը, փոխյարաբերութիւնները եւ խղման պատճառները : Ստեղծած այդ շատ ծանր վիճակը ի՞նչ ելքի պիտի յանգէր, եթէ պալքանեան պատերազմը չի դար յեղաշրջելու յարաբերութիւնները եւ փոխելու հայ ժողովրդի ու Դաշնակցութեան ուղեգիծը : Դաշնակցութիւնը ձեռնարկած էր հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան գործին եւ դաշնակիցներ կորոնէր՝ միահամուռ դիմադրութիւն կազմակերպելու Իթթիհատի քաղաքականութեան դէմ (միջկուսակցական բանակցութիւններ, մերձեցման փորձեր քիւրտերու, ասորիներու եւ ընդդիմադիր թուրք կուսակցութիւններու հետ) :

Պալքանեան պատերազմի ընթացքին, երբ արդէն իսկ որոշ էր թուրքիոյ պարտութիւնը, Դաշնակցութեան երկու իւրօններու եւ ներքի կարեւոր մարմիններու փոխադարձ համաձայնութեամբ, որոշեցաւ հրապարակ հանել Հայկական Հարցը, աղգային իշխանութիւններու միջոցաւ՝ ըստ ամենայնի տալով անոնց կուսակցութեան գործօն աջակցութիւնը : Մանաւանդ որ, ինչպէս նկարագրած եմ, հայ ժողովրդի բոլոր խաւերը նոյն նպատակին կը ձգտէին, ուրեմն միջնորոտը պատրաստ էր, պէտք էր միայն որոշ բովանդակութիւն դնել անոր մէջ, ձուլել կամքերը եւ մղել ձեւակերպւած քաղաքական աշխատանքի :

Դաշնակցութիւնը, Ազգ. Երեսփ. Ժողովին մէջ դրած էր իր ամենէն կարկառուն դէմքերը. Ազգ. Կեդր. Վարչութեան մէջ ունէր երկու ընկերներ եւ քանի մը համակիրներ. հնարաւորութիւն ստեղծած էր յարաբերութիւն հաստատելու քաղաքական եւ դիւանագիտական շրջանակներուն հետ՝ իրեն համակիր անձերու միջոցով, ինչպէս Զոհրապ, Գարայեան, եւ ընկերներու՝ բժ. Զաւարեանի (որ այն ատեն Մուշէն նոր վերադարձած էր), Զաւարեանի, Փաստրմաճեանի եւ այլոց։ Դաշնակցութեան առաջին խիստ քայլը եղաւ ձեւակերպել հայկական պահանջները, այլ խօսքով, պատրաստել Հայկ. Բարենորոգումներու նախագիծ մը։ Կուսակցութիւնը նպատակ ունէր այդ նախագիծը անպաշտօն կերպով ներկայացնել Ազգային Կեդր. Իշխանութեան իբր ատաղձ՝ դիւրացնելու համար անոնց աշխատանքը։

1912 դեկտեմբերին ընկերներ Զաւարեանը, Ակնունին, բժիշկ Զաւարեանը, Ռ. Զարգարեանը եւ Վ. Փափաղեանը պաշտօն ստացան ձեռնարկելու այդ աշխատանքին եւ անոր զուգընթաց, զբաղւելու — ուրիշ մէկերկու ընկերներու հետ — թրքահայ ժողովրդի թափան ուսումնասիրութեամբ՝ օգտուելով եւրոպական եւ թրքական աղբիւրներէ։ Յիշեալ ընկերները շարք մը խորհրդակցութիւններ ունեցան, որոնց կը մասնակցէին նաեւ Զոհրապը եւ Շահրիկեանը։ Յունւարի սկիզբը պատրաստ էր արդէն այդ աշխատանքը։

Ճիշտ նոյն ատենն էր, որ ուսական դեսպանատունը դիմեց պատրիարքին՝ առաջարկելով ձեւակերպել եւ իրեն ներկայացնել հայերու քաղաքական պահանջները։ «Ապահովութեան Յանձնաժողովին» կը մնար այդ աշխատանքը։ Դաշնակցութիւնը ամէն կերպ կուզէր խոյս տալ կանխակալ կարծիքներ ու նախապաշարումներ ստեղծելէ՝ իր մասնակցութեան առթիւ եւ ամէն միջոց դործ կը դնէր ստեղծել մէջ մնալով՝ Ազգ. Իշխանութեան իր դործօն աջակցութեամբ զօրավիզ դառնալ։

«Ապահովութեան Յանձնաժողովի» դիւանը 1913 յունւարին Ստ. Գարայեանէն խնդրեց նախաձեռնել հրաւիրելու Յանձնաժողովի նիստը բարենորոգումներու մշակման նախնական աշխատանքներուն համար։ Նիստը հրաւիրւեցաւ գիշեր մը անոր մօտ աղակականի՝ իրաւարանի վ. Ռ. Փափաղեանի տունը. բացակայ էր միայն Նիշէ եպ. Դուրեանը։ Քննուեցան այն միջազգային իրաւական հիմերը, որոնք ընդունւած էին թուրքերու կողմէ եւ որոնց վրա պէտք էր կառուցանել հայկական պահանջները։ Այդ հիմերը նկատուեցան (ինչպէս արդէն քանիցս խնդրոյ առարկայ եղած էին) 1880ի Եւրոպակ. միջ-

աղբային յանձնաժողովի մշակած կանոնադիրը, 1895ի Մայիսեան Ծրագիրը, արեւելեան Րումելիի եւ Լիբանանի ինքնավարութեան կազմական կանոնները, ինչպէս նաեւ թրքական վերջին «բարեկարգութեան» ծրագիրը, «Վերայէթներու իրաւանց ընդարձակման» օրէնքը եւ սկստութիւններու՝ զանազան ատեններ ներկայացուցած յիշատակագիրները:

Նոյն հիմքերու վրա եւ միեւնոյն աղբիւրներէ արդէն օգտուած էր Դաշնակցութեան յատուկ Յանձնաժողովը, խմբագրելու համար իր «նախագիծ»ը:

«Ապահովութեան Յանձնաժողովի» դաշնակցական անդամը այդ միջոցին յայտարարեց, թէ ինքը ունի պատրաստուած նիւթ մը այդ մասին, որ թերեւս Յանձնաժողովը ուզէր իբր ատաղձ կամ ֆոն մը ընդունել, որով դիւրացւած եւ արագացւած կը լինէր աշխատանքը... «Ապահովութեան Յանձնաժողովի» անդամները, ի հարկէ, անմիջապէս հասկցան թէ՛ ուրիշ կուգար այդ նախագիծը եւ պատճառ մը չտեսան մերժելու դայն: Եւ Դաշնակցութեան կազմած նախագիծը դրեցաւ քննութեան. անոր կառուցւածքը պահւեցաւ, միայն որոշ փոփոխութիւններ կատարւեցան — յաւելումներ եւ յապաւումներ, որոնց մեծ մասին համակերպեցաւ դաշնակցական անդամը եւ որոշ մասի նկատմամբ ալ Յանձնաժողովը համոզւեցաւ: Ու այսպէս, «Ապահովութեան Յանձնաժողովը» պատրաստ էր արդէն ներկայացնելու իր նախագիծը առ որ անկէ՛ նախապէս, անշուշտ, կատարելով անհրաժեշտ ձեւակերպութիւնը. Պատրիարքը վաւերացուց դայն:

VIII

ՊԱՏՐԻԱՐԳԱՐԱՆԻ ԵՒ ՊԱՏԻՒՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾԵՐԸ

Գոյութիւն ունէին Հայկական չորս նախագիծեր: Կաթողիկոսի առանձին խորհրդակցութեան մշակած նախագիծը պատրիարքարանը ստացաւ Ապահովութեան Յանձնաժողովի նոյն աշխատանքներով դրադւած միջոցին եւ ուրեմն, ան եւ ի նկատի առնւեցաւ իբր ատաղձ եւ մանաւանդ իբր ոռոսական անմիջական աղղեցութեան տակ պատրաստուած նիւթ: Ինչպէս անոր, նոյնպէս եւ Պետերբուրգ — Մոսկուայի մտաւորականութեան նախագիծերու մէջ պարզօրէն կը շեշտէին երկու հիմնական սկզբունքներ — ինքնավար Հայաստան (բարակ թելով մը կապւած Թիւրքիոյ) «երաշխաւորւած» ոռոսական կայսրութեան կողմէ:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս փաշայի կողմէ նախագծի մը պատրաստութեան մասին պատրիարքարանը ուշ լուր առաւ եւ իր խնդրանքով միայն նախագիծը ստացւեցաւ: Հետագային հասկցւեցաւ, որ Հայկ. Պատուիրակութեան նախագահը իր բնական իրաւունքը համարած էր բարենորոգումներու մշակումը՝ հիմնելով կաթողիկոսի կողմէ զրկւած նախագծի վրայ՝ իրը նախանիւթի: Ու երբ Պօղոս փաշայի նախագիծը պատրիարքարան հասաւ, այն ատեն տեսնեցաւ այն խոշոր տարբերութիւնը որ կար պատրիարքարանի եւ Պատուիրակութեան մտայնութիւններու, ձգտումներու ու անոր արտայայտութիւններու միջեւ:

Պօղոս փաշայի նախագիծը գրեթէ 1895ի Մայիսեան Ծրագիրն էր, մանրամասնութիւններուն մէջ իր ըմբռնումով յարմարեցած Ժամանակի պահանջներուն: Նախագծի պատրաստութեան ատեն գործօն դեր կատարած էին Վիկթօր Պէրար եւ ուրիշ հայասէր եւ կարող եւրոպացիներ, սակայն, անմիջապէս նկատելի էր, որ իմրագրւած էր օսմանեան եւ հայ իրականութիւնէն ու անոր պահանջներէն հեռու վայրի մը մէջ — այնքա՞ն թերի էր, մանաւանդ, երկու խիստ կարեւոր սկզբունքներու նկատմամբ — Ընդհանուր քննիչը թրքական պաշտօնեայի հանգամանքը ունէր եւ եւրոպական վեց պետութիւններու վերահսկիչ մարմին մը կը ստեղծուէր:

«Ապահովութեան Յանձնաժողովը» անմիջապէս խորհրդակցութեան հրաւիրեց իր խորհրդականները եւ քննութեան առաւ Պատուիրակութեան նախագիծը: Ռուսական դեսպանը շարունակ կը կրկնէր եւ կը պնդէր՝ փութացնել հայկական քաղաքական բաղձանքներու ձեւակերպումը, իսկ տարրերութիւնները այնքան էական էին երկու ղեկավար մարմիններու միջեւ, որ անկարելի էր թղթակցութեամբ իրար հասկնալ եւ համոզել: Պատրիարքարանը, Պօղոս փաշայի նախագծի ստացման առթիւ, փափկանկատութեամբ մը հասկցուցած էր թէ անոր կողմէ պատրաստւած ծրագիրը չի համապատասխաներ թուրքահայերու ներկայ պահանջներուն ու ստացած էր Պօղոս փաշայէն կծու եւ ջգային պատասխան մը, այն իմաստով թէ՛ պատրիարքարանը անձեռնհաս կրեւի միջազգային քաղաքական նման հարցերու քննութեան մէջ եւ ուրեմն լաւ է, որ կամ իրեն թողնելի հոգածութիւնը, կամ վարչութեան կողմէ ներկայացուցիչ մը զրկելի Փարիզ իրարահակացողութեան դալու համար: Պոլսոյ ռուսական դեսպանատունն ալ խիստ թերի դտաւ Պատուիրակութեան նախագիծը եւ անհամբերութիւն ցոյց կուտար գործի յապաղման առթիւ՝ հասկցնելով թէ պալքանեան պատերազմէն վերջ, պետութիւններու քաղաքականութեան եւ վերաբերմունքի հաւանական աննպաստ փո-

փոխութիւններու մասին կարելի չէ երաշխաւորել: Եւ Ապահովութեան Յանձնաժողովը որոշեց իր անդամներէն մէկը փութով զրկել Պօղոս փաշային անձամբ լուսարանութիւններ տալու եւ ջանալու մէկ յայտարարի բերել կողմերու տարբերութիւնները: Այդ պարտականութիւնը դրին ինձ վրա, իբր Յանձնաժողովի անդամ-քարտուղարի:

Անմիջապէս, փետրւարի կէսին ես մեկնեցի Փարիզ յանձնարարւած ըլլալով համոզել փաշային բարենորոգումներուն տալու աւելի լայն ծաւալ, քան Մայիսի Ծրագիրը՝ մօտեցնելով աւելի Արեւելեան Ռումելիի կաղմական կանոնադրին եւ՝ բարենորոգումներու իրականացման մէջ՝ եւրոպական պետութիւններու հսկողութեան տալ աւելի իրական եւ գործօն բնոյթ՝ յանձին ընդհանուր եւրոպական քննիչի մը, որ պիտի նշանակէր պետութիւններու կողմէ:

Իմ դերս դժւար ու փափուկ էր. պէտք էր նախ վերլուծել եւ պարզել Պօղոս փաշային իր նախագծի թերութիւնները եւ անպատեհութիւնները, ապա պատրիարքարանի ծրագիրը հիմնաւորել ու պաշտպանել:

Ես իմ դիմացը գտայ խիստ բարեացակամ, հայրենասէր եւ լայնհոգի մէկը, որ մանկական հետաքրքրութեամբ եւ խիստ ուշադիր ու յարգանքով կը լսէր Երկրէն եկած, հայ ժողովուրդի ձայնն ու բաղձանքները իրեն բերող բամբերի մը: Այս հոգեբանական աղդակը դրական զգալի դեր կատարեց մեր փոխյարաբերութիւններու միջոցին: Նախ՝ գրեթէ բացառապէս, ինքը մինակը կաշխատէր ինձի հետ, ապա պ. Մ. Չերազը յաճախ ներկայ կըլլար՝ գրեթէ առանց մասնակցելու մեր վէճերուն: Հետագային Լոնդոնէն եկաւ պ. Յ. Մօստիչեանը եւ աւելի դիւրացան իմ ջանքերը, շնորհիւ վերջինիս կողմէ կացութեան պարզ ըմբռնման, չիտակ ու վերին աստիճանի ազնիւ վերաբերմունքին:

Բան մը, որ օտարոտի էր եւ նկատելի՝ այդ պ. Մ. Չերազի բռնած կրաւորական դիրքն էր եւ մօտիկ չըջապատի լուռ դժգոհութիւնը փաշայի վերաբերմունքի առթիւ: Պօղոս փաշան, շնորհիւ իր դաստիարակութեան եւ միջավայրին, անշուշտ, ոչ կորովի չըջապատի մը, տիրելու եւ իր կամքը պարտադրելու հակումներ ունէր: Անգամ մը երբ պ. Չերազին հարցուցի այս մասին, ըսաւ. «Ի՞նչ կուզէք որ ընեմ. ես հինգերորդ անիւն եմ այս գործին մէջ...» Նոյն դժգոհութիւնը կը յայտնէր փաշայէն նաեւ պ. Չօպանեան՝ անոր ինքնագլուխ գործունէութենէն եւ հայ հասուն քաղաքական ուժերը անտեսելէն, եւ կը պաշտպանէր այն տեսակէտը, որ պատրիարքարանը ինքը տէր պիտի կանգնի գործին: Պ. Յ. Մօստիչեանը կա-

տարեալ եւրոպացի մըն էր. իր միտքերը եւ զգացումները կարտա-
յայտէր շխտակ, անկեղծ եւ խիստ վայելչութեամբ՝ պահելով իր
անկախութիւնը: Այդ պատճառով կը նկատէի այն յարգանքը, որ
փաշան կը տածէր անոր հանդէպ:

Պատերազմութեան նախադէպ, իր նախադէպ պաշտպանութեան
համար, հետեւեալ առարկութիւնները կընէր: Ա.— Մեր պահանջը
պէտք է ունէ կերպով քաղաքական ինքնուրոյնութեան կամ ինքնա-
վարութեան դոյն ունենայ, որովհետեւ բացի Ռուսաստանէն, եւ ոչ
մէկ պետութիւն թոյլ պիտի տայ նման պահանջ մը: Բ.— 1895ի
ծրագիրը ընդունած ըլլալով թէ՛ թուրքերու եւ թէ՛ պետութիւններու
կողմէ՝ պէտք է դարձնել հիմը մեր պահանջներու. անոր վրա պէտք
է ձեւել մեր բաղձանքները: Գ.— Անկարելի է ընդունիլ տալ եւրո-
պացի քննիչ մը, ընտրած՝ պետութիւններու կողմէ: Դ.— Միեւնոյն
ատեն անհրաժեշտ է եւրոպական վերահսկողութիւն մը ծրագրի
իրագործման վեց պետութիւններու կողմէ՝ ուղղակի կամ յատուկ
միջազգային մարմնի մը միջոցով:

Իմ առարկութիւնները հետեւեալն էին: Ա.— Պէտք է թէեւ
քաղաքական ինքնավարութեան կամ անջատման կերպարանք տալ
մեր պահանջներուն, բայց այժմէն անհրաժեշտ է ապահովել հայ Ժո-
ղովրդի ապագայ դոյնութիւնը եւ ազատ զարգացման հիմերը: Վայր-
կեանք կը համարուի շատ նպաստաւոր այդ ձգտումներուն համար:
Բ.— Մեր նախագծին հիմերէն մէկն է Մայիսեան Ծրագիրը, բայց
միեւնոյն ատեն պէտք է օգտագործել նաեւ նոյնքան իրաւական հող
ունեցող այլ միջազգային եւ թրքական վարչական կանոնադրեր եւ
օրէնքներ: Գ.— Միակ իրական երաշխիք եւ ապահովութիւն, որ
մենք կրնանք ունենալ—այդ ընդհանուր քննիչի նշանակման ձեւի եւ
անոր տրուելիք իրաւասութիւններու խնդիրն է. նա պէտք է կախում
ունենայ ոչ միայն թուրքերէն, այլ նաեւ պետութիւններէն: Յանկալի
թէ ոչ, այդ պետութիւններէն ամենէն անմիջական դրացին Ռուսաս-
տանն է, եւ ուրեմն անխուսափելիօրէն անոր ազդեցութեան տակ
պիտի դառնի: Վեց պետութիւններու վերահսկողութեան պահանջը
նորէն մեզի կը վերադարձնէ Բերլինի 61րդ յօդածին եւ Մայիսեան
Ծրագրին, այսինքն՝ Հայաստանը նորէն պիտի դառնայ թատր պե-
տութիւններու փոխադարձ խաղերուն եւ մրցումներուն, որմէ պիտի
օգտուի Բ. Դուռը:

Պատրիարքարանի առաջարկութիւնները ասո՛նք էին:

Պօղոս փաշայի եւ յաճախ իր խորհրդականներու հետ մեր հան-
դիպումները մօտ ամիս ու կէս շարունակեցան, որու ընթացքին

փաշան աստիճանաբար կը թողուր իր դերքը, բայց կուգէր ուր իր նախագիծը հիմ ընդունելի եւ սրբագրութիւնները անոր վրա կատարուին: Դժբախտաբար, այդ եւս անկարելի դարձաւ՝ տրւած ըլլալով, որ պատրիարքարանի նախագիծը ամբողջութիւն մըն էր արդէն, որուն մէջ ամփոփուած էին թուրքահայ ժողովրդի թէ՛ քաղաքական-վարչական եւ թէ՛ ազգային-տնտեսական-մշակութային բոլոր բաղձանքները:

Պօղոս փաշան, նախ քան պատրիարքարանի նախագծի մասին իր համաձայնութիւն տալը, մանաւանդ երոպական կոնտրոլի խընդրոյն մէջ, հարկ համարեց Լոնտոնի քաղաքական շրջանակներու տեսակէտները շօշափել եւ մեկնեցաւ Անգլիա, որտեղէն քանի մը օրէն հեռագրով զիս եւս հրաւիրեց՝ լրացուցիչ լուսաբանութիւններու համար: Վերադարձին փաշան ընդունած էր բոլոր կէտերը, բացի մէկ խիստ էական սկզբունքէն. նա կը պնդէր դարձեալ վեց պետութիւններու ուղղակի կամ անուղղակի վերահսկողութեան վրա՝ չբաժնելով մեր երկիւղները եւ անբաւարար նկատելով ընդհանուր քննիչի նշանակման մէջ պետութիւններու համաձայնութիւնը: Ըստ երեսոյթին Յորէյն Օֆիսը այդպէս թելադրած էր իրեն: Ես պատասխանեցի, թէ լիազօրւած չեմ համաձայնիլ անոր հետ այդ կէտին մէջ, եւ ուրեմն ինձ կը մնար վերադառնալ եւ խորհիլ միջոցը վերջնական համաձայնութեան:

IX

ՀԵՏԱԳԱՅ ՔԱՅԼԵՐԸ

Իմ զեկուցումէն յետոյ, Վարչութիւնը հարկ համարեց, ընդհանուր դիժերով, բացատրութիւն տալ Ազգային Երեսօրհանական Ժողովին: Նիստը տեղի ունեցաւ դռնփակ ապրիլ 21ին (1913): Վարչութեան տեղեկաբերը հետեւեալը կը յայտարարէր. — «Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պահպանելու հիման վրա, բարենորոգումներու պահանջ հայկական նահանգներուն համար: Ապրիլ 25ին Լոնդոնի մէջ պիտի գումարելի Հայասէր Կոմիտէներու համաժողով՝ հայ ազգի պահանջները դործնականացնելու եւ իրենց մէջ համադորձակցութիւն ստեղծելու նպատակով*): Անոնք կը խորհին Սիւրիոյ բարեկարգու-

*) Այդ համաժողովը պատրաստած էր Պատուիրակութեան Գալստեանութեամբ:

Թեան հերթական դարձած խնդրոյն հետ, հայկական նահանգներու բարեկարգութեան անպատճառ ելք մը տալ: Ոմանք կը կարծեն թէ Լոնդոնի մէջ դեսպանաժողով մը պիտի գումարելի այդ խնդիրներուն համար, իսկ ոմանք կը հաւաստեն թէ Փարիզի մէջ գումարելիք ելեւմտական համաժողովին մէջ խնդիրը ի նկատի պիտի առնուի, եթէ մէջտեղ դրել թուրքիոյ փոխառութեան հարցը:

Պատուիրակութիւնը — կը շարունակէ տեղեկաբերը — կազմած էր ծրագիր մը, որուն քանի մը կէտերը Վարչութեան տեսակէտներուն համապատասխան չէին: Վարչութիւնը, Պատուիրակութեան ցոյց տւած պէտքին վրայ, իր կողմէ ներկայացուցչի մը միջոցաւ ամիս ու կէս Պատուիրակութեան հետ միտքերու փոխանակութիւն ունեցաւ. ծրագրին նկատմամբ էական տարբերութիւնները վերցւած են արդէն, բայց ձեւական (խմբագրական) տեսակէտով կան տակաւին պարզելիք կարգ մը կէտեր՝ ի մասնաւորի կոնտրոլի մնայուն կոմիտէի մը հաստատութեան նկատմամբ: Պատուիրակութիւնը կը կարծէ թէ ընդհանուր կառավարչի հպատակութեան խնդրոյն մէջ պետութիւնները չպիտի ունենան միեւնոյն տեսակէտը եւ թերեւս հակառակ շահեր ունենան: Այս նկատումով, Պատուիրակութիւնը իր ծրագրին մէջ մտցուցած էր մնայուն կոմիտէ մը, որ ընտրէր ուղղակի պետութիւններէն՝ հսկելու բարենորոգման գործին: Այս տեսակէտը չէր հաշուէր Վարչութեան տեսակէտներուն, որով տարբերութիւն առաջ կը բերէ մեր եւ անոնց ծրագիրներուն մէջ»:

Ապրիլ 21ի նոյն նիստին մէջ Վարչութիւնը իր պատճառաբանւած հրաժարականը կը ներկայացնէր՝ իբր բողոք ընդդէմ կառավարութեան հայաջինջ քաղաքականութեան: Այդ առթիւ կը քննարկուի Զոհրապի բանաձեւը՝ 1.— Մերթել Վարչութեան հրաժարականը. 2.— «Յանուն բովանդակ թուրքիոյ հայոց, Ազգային ժողովը իր բոլոր հեղինակութեամբ զօրացնելու համար, Ազգ. Վարչութեան կընկերացնէ հինգ հոգիէ բաղկացած յանձնախումբ մը, հարստահարութիւնները իր բոլոր հանգամանքներովը ուսումնասիրելու եւ պէտք եղած թելադրութիւններն ու աջակցութիւնները տալու վարչութեան»: 3.— Խոճասարեանը կը շեշտէ խորհրդարանական յանձնաժողովի կարեւորութիւնը մանաւանդ այն պատճառով, որ Պատրիարքարանի եւ Պատուիրակութեան միջեւ ծագած տարակարծութիւնը լուծելու համար անհրաժեշտ է հաշտարար մարմին մը: Ազգ. Վարչութիւնը կը համաձայնի գործակցել խորհրդարանական մարմնին հետ, իբր խորհրդատու մարմնի մը: Եւ նոյն նիստին մէջ կը կազմուի այդ մարմինը «Հարստահարական Խորհրդարանական Յանձնաժողով»

անունով, որուն կազմը արդէն ծանօթ է ընթերցողին նախորդ համարէն: Այս մարմինը սկիզբէն մեծ թափով կը մասնակցէր խորհրդաակցութիւններուն, ապա Շահրիկեանի անսպասելի եւ անհասկնալի հրաժարականէն վերջը, հետզհետէ իր թափը կորսնցուց եւ դոյութիւնը այլեւս չզգացուեցաւ:

Ազգ. Կեդրոնական Վարչութիւնը, «Հարստահ. Խորհրդարանական Յանձնաժողովի» հետ համախորհուրդ, իր եւ Պատերազանութեան միջեւ եղած տարակարծութեան մասին դրեց նաեւ կաթուղիկոսին, ինդրելով որ նա միջամտէ՝ ժամ առաջ վերջ տալու վնասակար տարակարծութեան: Վարչութիւնը հաղորդեց նաեւ անոր պէտք եղած լուսարանութիւնները եւ հիմնաւորումը իր տեսակէտներուն: Այդ օրերուն Վարչութեան նախկին ատենապետ Գ. Ասլանեանը, իր գործով Փարիզ կը մեկնէր. հրաւիրուեցաւ նիստին, ուր տրուեցան անոր պէտք եղած տեղեկութիւնները ուսնականութեան բացասական տեսակէտի առթիւ՝ կոնտրոլի մնայուն յանձնաժողովի, ինչպէս եւ այդ մարմնի վտանգաւոր հանգամանքի մասին (պետութիւններու հակադէր շահերու շուրջ յարուցելիք պայքարներու շնորհիւ, որմէ թիւրք կառավարութիւնը կասկած չկար, որ պիտի օգտէր՝ բարենորոգումները ջլատելու համար): Գ. Ասլանեանին առաջարկուեցաւ տեսնել Պօղոս փաշայի հետ եւ այս ուղղութեամբ լուսարանել անոր՝ ինդրելով ընդունիլ պատրիարքարանի առաջարկած ձեւակերպումը:

Տօքթ. Զաւրեանը Պոլիս վերադառնալէ յետոյ՝ Դաշնակցութեան կողմէ գլխաւոր կապը հանդիսացաւ ուսնականութեան հետ: Իսկ Զոհրապը կը ճանչցէր պատրիարքարանի կիսապաշտօնական բերանը: Տօքթ. Զաւրեանին մեծ եւ պատւաւոր տեղ պէտք է տալ. ուսնականութեան կորովի եւ տեւական յամառ աշխատանքներու մղողը գլխաւորապէս նա եղաւ, որ Պոլսէն իսկ մեր բաղձանքները ուղղակի կը ղրկէր ուսնական արտաքին գործոց նախարարութեան արեւելեան բաժնի վարիչին. որու խօսքը կշիռ ունէր եւ որ իր այդ համակրութիւնը մեծ չափով օգտագործեց Պոլսոյ դեսպանութեան մէջ: Իսկ հետագային եռանդուն գործունէութիւն ունեցաւ Պետերբուրգի եւ Էրզրական ուրիշ մայրաքաղաքներու մէջ:

Տարակարծութիւնը Պատրիարքարանի եւ Պատերազանութեան միջեւ գաղտնի չէր կրնար պահուիլ ուսնականութեան հետ, քանի որ անոր խողովակով պիտի անցնէին բոլոր մեր բաղձանքները: Այդ պատճառով Պատրիարքարանը Գարայեանի եւ Զոհրապի, իսկ Դաշնակցութիւնը Տօքթ. Զաւրեանի միջոցով (առաջիկաները պաշտօնապէս) շօշափեցին դեսպանի կարծիքը կոնտրոլի կազմակերպութեան

մասին: Դեպքանը քանի մը օրէն միայն ի վիճակի եղաւ իր կարծիքը արտայայտելու: Նա կը բաժնէր Պատրիարքարանի երկիւղները մըշտական կոնտրոլի մարմնի մը կազմութեան հետեւանքներու մասին եւ աւելի նպատակայարմար կը գտնէր ընդհանուր քննիչին ապահովել լայն իրաւունքներ երկրի վարչութեան դործին մէջ, որ սակայն, ի հարկին իրաւունք պիտի ունենայ ուղղակի կապ պահել դեպքանատուներուն հետ, իբրեւ զինքը նշանակող միջազգային յենարանի:

Պատրիարքարանի տեսակցութիւններու արդիւնքը հաղորդեցաւ Պօղոս փաշային. միեւնոյն ժամանակ Տոքթ. Զաւրեանը Դաշնակցութեան կողմէ Փարիզ շրջակեցաւ՝ անձամբ հարկ եղած լուսարանութիւնները եւ բացատրութիւնները տալու փաշային: Այս միջոցները ապարդիւն չանցան. փաշան զիջեց եւ այսպիսով յաջողեցաւ հրապարակ բերել հայկական քաղաքական պահանջներու մէկ ծրագիր:

Թրքահայկական քաղաքական բաղձանքներու ձեւակերպած միակ նախագիծը, իր ընդարձակ հիմնաւորումովը 1913 ապրիլի սկիզբը պաշտօնապէս յանձնեցաւ Պոլսոյ ռուս դեսպանին՝ պատգամաւորութեան մը միջոցաւ, պատրիարքի գլխաւորութեամբ եւ մասնակցութեամբ Ս. Գարայեանի եւ Գ. Զոհրապի:

Այսպիսով, Ռուսաստանը իր ձեռքը կառնէր նախաձեռնութիւնը Հայկական Հարցի եւ Պոլսոյ իր դեսպանութիւնը կը հանդիսանար անմիջական ղեկավարը անոր:

X

« ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ » ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս ըսած եմ, Ապահովութեան Յանձնաժողովը բարենորոգումներու նախագիծին հետ զուգընթաց ձեռնարկած էր պատրաստելու նաեւ թիւրքահայերու վիճակագրութիւնը: Այդ առաջարկութիւնը ըրած էր նաեւ ռուս դեսպանը: Թիւրքերը, ուղղակի կամ յաճախ կողմնակի միջոցներով (մամուլ, քաղաքական շրջանակներ), անհեթեթ կը գտնէին միայն հայկական բարենորոգումները վեց նահանգներուն մէջ, ուր հայերը փոքրամասնութիւն կը կազմէին: Անոնք կը հիմնէին պետական տարեգիրքերու (Սալնամէ), Քինէի ուսումնասիրութիւններու եւ կարգ մը հանրագիտականներու վրա. այս վերջիններու աղբիւրը նորէն յիշեալ Սալնամէներն էին...

Ապահովութեան Յանձնաժողովը, իր կազմութեան օրերուն իսկ կարեւոր համարեց մշակել վիճակագրական հարցարաններ եւ փութով շրջեց թեմերուն՝ պահանջելով արագ բայց խղճամիտ աշխատանք ղանոնք լեցնելու համար:

Դաշնակցութեան Բիւրօն, Ազգ. Վարչութեան մէջ դառնող իր ընկերներու զեկուցման վրա եւ Պատրիարքարանին նիւթ մատակարարելու գիտումով՝ ինքն եւս ձեռնարկեց վիճակադրութեան մը պատրաստութեան: 1908ի Սահմանադրութենէն անմիջապէս յետոյ, թիւրքահայերու վիճակադրութիւնը արդէն անհրաժեշտ նկատուած էր: Արեւելեան Բիւրօն՝ գլխաւորապէս Ս. Զաւարեանի նախաձեռնութեամբ՝ այդ նիւթերը դասաւորեց, օգտուեցաւ իբրեւ Պատրիարքարանի վիճակադրական հին արխիւներէն, նաեւ եւրոպացի ճամբորդներու եւ զիտնականներու նիւթերէն եւ կազմեց վիճակադրական տախտակ մը: Միեւնոյն ատեն պէտք էր փաստօրէն հերքել թիւրքերու բերած տւեալները եւ խախտել անոր աղբիւրներու հիմերը: Այդ կարեւոր աշխատանքը կատարեցին Ս. Զաւարեանը, Տոքթ. Զաւարեանը, Գ. Փաստրմաճեանը եւ Վ. Փափաղեանը, որ եւ տրամադրեցին Ապահովութեան Յանձնաժողովին:

Թիւրքերը իրենց միտումնաւոր վիճակադրութեան մէջ դիմած էին նենգ միջոցի մը — քրիտոնեաները բաժնած էին ըստ աղբիւրիւններու (նոյն իսկ հայերը՝ ըստ դաւանանքի), իսկ թիւրք, քիւրդ, չէքէզ, կղզրաշ, եղլիզ եւ այլն՝ մահմեդական վերնադրի տակ էին ամփոփած՝ առանց բաժնելու աղբիւրիւններու... Ատկէ դատ անոնք ժողովրդի աճումը ի նկատի առած չէին 80ական թւականներէն ի վեր: Իսկ մենք անդամահատեցինք այդ բոլորը (իրենց իսկ աղբիւրներով): Մեր պատճառաբանութիւններուն մէջ պարզեցինք անոնց ցեղային տարբերութիւնները եւ հակադիր աղբային քաղաքական ձգտումները:

Մեր ամենէն զօրեղ դէնքը սակայն հետեւեալն էր, որ մենք գործածեցինք իր բովանդակ ծաւալով:

80ական թւականներուն, Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքի պարտքերը խիստ մեծցած էին, որ ծանրօրէն կը ճնշէին միաբանութիւնը եւ կը սպառնային քայքայել վանքին տնտեսութիւնը: Պատրիարքը այդ առթիւ դիմեց սուլթանին՝ խնդրելով թիւրքահայ հարկատու ժողովրդի գլխահարկի վրա յաւելեալ տուրք մը (*centime additionel*) աւելցնել, որուն գումարը յատկացէր վանքի պարտքերուն: Սուլթանը հաստատեց այդ տուրքը: Արդ, Պատրիարքարանի գիւղաններուն մէջ դտնեցան այդ հարկին ընդհանուր հաշիւները եւ գումարին քանակը: Ամենէն մօտաւոր հաշիւ մը կազմուեցաւ հարկատու հայերու, ուրեմն և անոնց ընտանիքի թիւը, տոկոսային համեմատութիւնը պզտիկներու, մահերու եւ աճման եւ այսպիսով ստուգուեցաւ կազմուած մեր վիճակադրութիւնը...

Այս փաստերը Ապահով. Յանձնաժողովը պատճառաբանած

հրատարակեց առանձին դրօշակով՝ վերլուծելով եւ քննադատելով միանգամայն թրջական աղբիւրները: Ռուսական դեսպանատունը իւրացուց մեր ներկայացուցած թիւերը եւ այնուհետեւ թիւքերը այլ եւս չփորձեցին անոր շուրջ պայքարը շարունակել:

Ապահովութեան Յանձնաժողովի այլ կարեւոր ձեռնարկներէն մէկը եղաւ «Հայաբնակ Նահանգներու Վիճակը» ընդհանուր վերնագիրը կրող, Փրանսերէն հատորներու հրատարակութիւնը (կարծեմ ութ փոքրադիր հատոր), որոնք կամփոփէին ստացւած կարեւոր տեղեկագիրները, հարստահարութիւնները եւ ընդարձակ տեղեկութիւններ հայերու մշակութային ու տնտեսական դերի մասին: Այդ շարքերէն էր նաեւ Յ. Պապիկեանի ղեկուցումը Ադանայի ջարդերու մասին (ներկայացւած կառավարութեան, որ դադարի պահանջեալ) եւ «M. Léart»-ի (Գ. Զոհրապի) ուսումնասիրութիւնը նւիրւած Սեբաստիոյ շրջանի հայ տարրի ազգադրութեան եւ տնտեսական-մշակութային փայլուն վիճակին:

Ատկէ զատ պարբերաբար լոյս կընծայէր *bulletin* ներ հայաբնակ նահանգներու ընթացիկ կեանքի մասին՝ որոնք կը ղրկէին Պոլսոյ եւ մանաւանդ եւրոպական մամուլի եւ քաղաքական շրջանակներուն:

Ապահովութեան Յանձնաժողովը դարձած էր միջադէպին քաղաքական աշխարհի համար տեսակ մը տեղեկատու դիւան Հայկական Հարցին նկատմամբ: Անոր դիւանի անդամներն էին Շդ. արք. Դուրեան, Գ. Ժ. վ. Պալաքեան եւ Վ. Փափաղեան, որոնք ամբողջ օր Պատրիարքարան կանցնէին*), յաճախ շրջապատուած Ազգ. Վարչութեան, Երեսփոխանական ժողովի անդամներու եւ ու ղեռով եւ հայ ու օտար լրագրողներու բաղմութեամբ:

XI

ԹԻԻՐԲԵՐՈՒ ՆՈՐ ՓՈՐՁԸ

Նախորդ գլուխներուն մէջ ըսած էի թէ 1913ի սկիզբը Գեամիլ փաշայի դահլիճը ինկած եւ անոր յաջորդած էր զուտ իթթիհատա-

*) Յուզումով կը յիշեմ քէ ինչպէս Եղիշէ արք. Դուրեանը, մարմնով ծեր ու տկար, բայց հոգիով արի, ոգեւորւած ու միշտ կատակներուն մէջ իր յոգնութիւնը ֆօյարկելով՝ մոլեռանդ հաւատացեալի մը ջերմեռանդութեամբ, ամբողջ օրերով անդրադառնալով սեղանին կոթնած՝ կերակրելով հաց ու պանիրով կամ ածամագին հէլվայի կտորով մը:

կան դահլիճը, որ անմիջապէս դադրեցուց քաղաքական բանակցութիւնները Պատրիարքարանի հետ բարենորոգումներուն շուրջ։ Անոր համար հայկական բարենորոգումներ գոյութիւն չունէին, սակայն, պէտք էր տեսնէր — այսպէս էր յայտարարէր — օսմանեան նահանգներու ընդհանուր բարեկարգման։ Այդ նպատակով 1912ի վերջերը սեղանի վրա հանեցաւ Օսմանեան Խորհրդարանի կողմէ մշակւած և անոր մէկ մասը սուլթանի կողմէ վաւերացած «Վիլայէթներու վարչական բարեկարգման» օրէնքը, որուն գործադրութեան համար հրաւիրեցաւ յատուկ դադտնի խորհրդակցութիւն մը վալիներէ եւ մութէսարիֆներէ բաղկացած։ Հրաւիրւած այդ բարձր պաշտօնեաները բաղձանք յայտնած են ընդարձակելու վալիներու իրաւունքները եւ այսպիսով հաստատելու տեսակ մը վարչական ապակենտրոնացում։ Այս առաջարկը քննւած էր նաեւ նախարարական խորհրդին կողմէ։ Պատրաստւած ծրագրին համաձայն, երկիրը կը բաժնէր 5 երկրամասերու, իսկ Հայաստանը մտցւած էր Տրապիզոնի վարչական միութեան մէջ։ Երկրամասերը կը յանձնէին յատուկ քննիչներու թիւրք եւ օտար (թրքական պաշտօնեայի հանգամանքով)։ Կառավարութիւնը առաջարկած էր նոյն իսկ դատական նախարարութեան խորհրդական կոմս Օստրօրօզին — որ հրաժարած էր այդ պաշտօնէն — ստանձնել օսմանեան կայսրութեան բոլոր դատարաններու քննիչի պաշտօնը։

Այս բոլոր «պատրաստութիւնները» եւ թերթերու մէջ փողհարւած «պիտի»ները, միաժամանակ կը փութային հաղորդել եւրոպական պետութիւններուն՝ պղտորելով անոնց միտքերը եւ աւելի սուր պառակտման մղելով զանոնք։ Մասնաւորապէս հրահանգւած էր Լոնդոնի դեսպան Հազզը փաշային համոզել անգլիական կառավարութիւնը՝ հայկական առանձին բարենորոգումներու վտանգաւոր հանգամանքի եւ կայսրութեան ընդհանուր բարեկարգութեան օգտակարութեանը մասին։ Գերմանիոյ մէջ մանաւանդ զօրեղ պրոպագանդ կը մղէր բարենորոգումներու դէմ՝ հիմ ունենալով «ռուսական միտումները Թիւրքահայաստանի գրաւման եւ Բաղդադի երկաթուղին ձեռք ձգելու մասին»։

Միեւնոյն ատեն անգործ չէին նաեւ Պոլսոյ մէջ. կառավարութիւնը լրտեսական ցանց սփռած էր ներսէն թէ դուրսէն ռուսական դեսպանատունը և հայոց Պատրիարքարանը՝ ամէն ձիւք գործ դնելով թափանցել գրասեղաններէն ներս եւ հետեւիլ շարժումներուն։

Միաժամանակ Իթթիհատի կեդրոնը՝ մէկ կողմէ Զոհրապի եւ միւս կողմէ իրենց անդամներէն՝ Պ. Հալաճեանի միջնորդութեանը դիմեցին նորէն մերձեցում ստեղծելու Դաշնակցութեան

հետ եւ ներքին իրերահասկացողութեան դալու: Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները (Ակնունին, փաստրմաճեանը եւ Վարդգէսը) քանի մը անգամ հանդիպումներ ունեցան (անոնց կողմէ նշանակած էին՝ Խալիլը, Միհրհատ Շիւքրին եւ Թալէաթը) երբեմն Զոհրապի եւ երբեմն Վարդգէսի բնակարաններուն մէջ: Անոնց հիմնական առաջարկները հետեւեալներն էին.— Ա.— Հայերը պէտք չէ որ օգտուին թիւրքերու նեղ կացութենէն՝ ճնշում բանեցնելով իրենց վրա: Բ.— Արտաքին ուժերուն պէտք չէ դիմեն, մանաւանդ, իրենց մահացու թշնամի եղող ուսմաներուն, որովհետեւ այդ կը նշանակէ օսմանեան հողերու անդամահատումը: Գ.— Իրենք պատրաստ են համաձայնութեան գալ Դաշնակցութեան եւ անոր միջոցով Պատրիարքարանի եւ Պատւիրակութեան հետ՝ բարենորոգումները կիրարկելու հայկական նահանգներուն մէջ, առանց սակայն, հրապարակային արտայայտութիւններու՝ չգրգռելու համար թիւրք հանրային կարծիքը եւ պայքարի զէնք չհայթայթելու համար թիւրք ընդդիմադիրներուն: Դ.— Հայերը այս պայմաններով այժմէն իսկ պէտք է մերժեն օտար պետութիւններու միջամտութիւնը «մեր ներքին, ընտանեկան վէճերուն մէջ»:

Այս բոլորէն զատ, Թալէաթը իր սաղայէլեան ժպիտով եւ ոճրածին կատակով աւելցուցած է՝ «Իսկ եթէ այս անգամ ալ չլսէք մեզ եւ շարունակէք ճնշում դործ դնել օտար ուժերով, միեւնոյն է ոչ մէկ իրական արդիւնքի չէք հասնիր, չէ՞ որ իրադործման ատեն հաղար մէկ ճամբաներ կան վիժեցնելու բոլորը...»:

Ի հարկէ, ադ հանդիպումները ոչ մէկ արդիւնք չտւին. հայ ժողովուրդի հաւատը վերջնականօրէն խախտւած էր եւ լայն անջրպետ մը բացւած էր մեր եւ անոնց միջեւ: Հայ քաղաքական բոլոր ուժերը միահամուռ թափով շարունակեցին իրենց դատին հետապնդումը նախագծւած ուղիով:

Փարիզ

(Վերջը յաջորդ անգամ)

